

Ζώνες περιφρούρησης

Από τη ΜΑΙΡΗ ΜΙΚΕ

Κατά πόσο μπορούμε να διεκδικήσουμε με επάρκεια και ασφάλεια την ιδιοκτησία της μνήμης μας; Πώς περιφράσσεται (αν μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο) ή και πώς συνυπάρχει η ατομικότητα με τη συλλογικότητα και τη θεσμικότητα; Πώς μπορούμε να ενόσουμε τα σπασμένα της ζωής και να γεφυρώσουμε τις ρήξεις και τις συνέχειες; Ποια είναι τα όρια στις σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες και τους Εβραίους εκεί γύρω στο 1940 στη Θεσσαλονίκη αλλά και γενικότερα σε όλη την ελληνική επικράτεια; Απαντήσεις, στο αυτοβιογραφικό βιβλίο του Αντώνη Μόλχο με τις αναμνήσεις του, αυτού, ενός μικρού εβραϊόπουλου, από την Ελλάδα της Κατοχής.

Αντώνης Μόλχο, *Η Κοινοτοπία του Καλού. Ένα εβραϊόπουλο στην Ελλάδα της Κατοχής*, πρόλογος: Katherine E. Fleming, Πατάκη, Αθήνα 2022, 328 σελ.

Στο πιο προσωπικό κείμενο της μακράς πορείας του, ο καθηγητής ευρωπαϊκής ιστορίας Αντώνης Μόλχο εξιστορεί τις περιπέτειες που έζησε από τα τέσσερα μέχρι τα έξι του (Μάρτιος 1943 - Απρίλιος 1945), όταν οι γονείς του, με αξιωμαθιμένη αυτοθυσία, τον διέσωσαν από τα εγκληματικά σχέδια των Γερμανών κατακτητών» διαβάσαμε στις πρώτες αράδες σύστασης στο οπισθόφυλλο του βιβλίου, το οποίο ακόμη από τον τίτλο του επιχειρεί την αντιστροφή του γνωστού έργου της Χάνα Άρεντ, *Η κοινοτοπία του Κακού* επιχειρηματολογώντας ως εξής:

Για να παραφράσω μια κορυφαία πολιτική φιλόσοφο του εικοστού αιώνα, σε αυτήν την περίπτωση δεν είχαμε να κάνουμε με την «κοινοτοπία του κακού» αλλά με την «κοινοτοπία του καλού». Πιο συχνά από ό,τι μπορεί να φανταστεί κανείς, ένας έντιμος άνθρωπος επιλέγει να βοηθήσει όχι από ηρωισμό, ούτε από επιθυμία να ξεχωρίσει, ούτε επειδή υπακούει σε μια ισχυρή ηθική προσταγή. Είναι θέμα αξιοπρέπειας να τον κάνει στον βαθμό που δεν χρειάζεται να αλλάξει ριζικά την καθημερινότητα και τις συνήθειές του. (172)

Η παρούσα, αναγκαστικά σύντομη, ανακοίνωσή μου για το βιβλίο του Αντώνη Μόλχο¹ θα θέξει ορισμένα ζητήματα που, κατά τη γνώμη μου, βρίσκονται στον πυρήνα του βιβλίου, συγκροτούν δομικά στοιχεία και, εντέλει, οδηγούν σε μία συναρπαστική ανάγνωση! Οι άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφονται σημαντικές πτυχές θα μπορούσαν να τιτλοφορηθούν:

- α) διάδραση προσωπικού - συλλογικού / ατομικού - δημόσιου,
- β) το ζεύγος του λόγου και της σιωπής,
- γ) η σχέση, όπως προβάλλεται στην *Κοινοτοπία του Καλού*, ανάμεσα στη μνήμη και την ιστορία και
- δ) ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί ζώνη περιφρούρησης με περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες αναφορές σε όλους αυτούς που, με κίνδυνο της ζωής τους, δημιούργησαν μια υγειονομική ζώνη για να προστατεύσουν τους διωκόμενους από τους Ναζί. Σύμφωνα με αυτά θα προχωρήσω σε όσα ακολουθούν.

Διάδραση προσωπικού - συλλογικού / ιδιωτικού - δημόσιου

Θα περίμενε λοιπόν κανείς ότι σ' αυτό το «πιο προσωπικό» αυτοβιογραφικό αφήγημα, πτυχές του εαυτού και της οικογένειας θα ξετυλίγονταν, θα καθόριζαν την πλοκή και θα αποτελούσαν πυξίδα για τη συγκρότηση του κειμένου. Έτσι πράγματι είναι. Ό,τι ωστόσο επιπλέον καταφέρει ο Μόλχο καθοδηγμένος από τη σοφία μιας αποσταγμένης, κατακτημένης και διηθημένης απλότητας είναι η οργανική συνύπαρξη προσωπικού - συλλογικού, ιδιωτικού - δημόσιου και η δημιουργία ομόκεντρων κύκλων που ξανοίγονται ολοένα και περισσότερο σε ζέοντα ζητήματα της εποχής. Για παράδειγμα: ο εαυτός σε τρυφερά ανυπεράσπιστα χρόνια, η στενή ή ευρύτερη οικογένεια που τον περιτοίχιζε, η εβραϊκή κοινότητα στην πόλη της Θεσσαλονίκης, η επέλαση του ναζισμού, οι διώξεις κ.ο.κ. Οι κύκλοι ανοίγονται και ξανά και ξανά (και πάντως όχι με σταθερή περιφέρεια και διάμετρο) καθοδηγούμενοι από τη μνήμη που

επιστρέφει άλλοτε με δεκανίκια, άλλες φορές πάλι εύκολα και άλλες πάλι με δυσκολία και οδύνη.

Αναμφίβολα λοιπόν οι μνήμες από εκείνα τα πυρηνικά παιδικά χρόνια αποτελούν το πρόπλοσμα και το πολύτιμο υλικό για την *Κοινοτοπία του Καλού*. Κι ενώ στα χέρια κάποιων άλλων μπορεί το υλικό αυτό να φάνταζε εντελές και να παρέμενε αναξιοποίητο, ο Αντώνης Μόλχο καταφέρει, ασφαλώς με τη γνώση και τη θεωρητική σκευή που του προσέφερε ο μεταγενέστερος λόγιος εαυτός, να χρησιμοποιήσει αυτό το υλικό και να ανοίξει τις διόδους για την αποκάλυψη της μεγάλης εικόνας. Για να ενισχύσω το επιχείρημά μου, θα χρησιμοποιήσω δύο ενδεικτικά παραδείγματα από προπολεμικές και μεταπολεμικές στιγμές:

α) ο τρόπος με τον οποίο ο ενήλικος και λόγιος αφηγητής, αυτός ο οποίος στον επαγγελματικό βίο του μελετά την ευρωπαϊκή ιστορία, αναστοχάζεται για ιστορικές περιδολογήσεις και για τρόπους ύφανσης ιστορικών αφηγημάτων, διαβάξει τις πολιτισμικές μετατοπίσεις που στο μεταξύ έχουν συντελεστεί στην κοινότητα των Εβραίων μέσα από σειρές φωτογραφιών με αφορμή τα ρούχα, τη στάση του σώματος, την έκφραση του προσώπου απέναντι στον φακό, την εγγύτητα ή την απόσταση ανάμεσα στα σώματα (όταν πρόκειται για πολυπρόσωπες φωτογραφίες)² σχολιάζει ακόμη το όνομα που του δόθηκε κατά παρέκκλιση της εβραϊκής σειράς (αντί Λάζαρ Μόλχο γιος του Σαούλ, όπως αρμόζει, σε Αντώνης) και τις ευεργετικές συνέπειες που αυτή η παρέκκλιση είχε στους ταραγμένους καιρούς που ακολούθησαν, ώστε ο διωκόμενος μικρός να μπορεί να βρει καταφύγιο σε σπίτια χριστιανών χωρίς να

εκτίθενται ανεπανόρθωτα οι προστάτες του. Με αφορμή όμως το όνομα ξεδιπλώνεται μια ολόκληρη ανθρωπογεωγραφία στην πολύχρωμη πολυπολιτισμική προπολεμική Θεσσαλονίκη³

β) η μεταπολεμική, μετά την επιστροφή, οδυνηρή αποκάλυψη ότι οι κίτρινες κουρτίνες που κοσμούν παράθυρα και πόρτες ελλήνων ορθόδοξων «φίλων» προέρχονται από κλεμμένο ύφασμα της οικογένειας Μόλχο. Δεν είναι δύσκολο, νομίζω, να προχωρήσει κανείς και να μιλήσει όχι μόνο για διπρόσωπες υποκριτικές συμπεριφορές αλλά και να θεωρήσει ότι αυτό το οικογενειακό περιστατικό αποτελεί προανάκρουσμα λεηλασιών εβραϊκών περιουσιών, για τις οποίες επίσης γίνεται λόγος.

Καθώς λοιπόν το υποκείμενο της μνήμης (ο αφηγητής του βιβλίου) εστιάζει σ' αυτόν τον προγενέστερο εαυτό που αποτελεί αντικείμενο της μνήμης του προεγγιζόντάς τον άλλοτε εποπτικά με υψηλές λήψεις και άλλοτε από κοντινές αποστάσεις, εσκεμμένα συγχέει, ειδικά στις περιπτώσεις που η απόσταση σχεδόν εκμηδενίζεται, τη φωνή, την εστίαση και την οπτική των δύο εαυτών με αποτέλεσμα κανείς από τους δύο να μην μπορεί να διεκδικήσει με επάρκεια και ευκρίνεια, για παράδειγμα, την ιδιοκτησία του λόγου του. Ο ενήλικος Μόλχο επιχειρώντας βυθομετρήσει στις αβύσσους του παιδικού εαυτού μοιράζεται την απορία και το λόγο του και τον ανασύρει ζωντανεύοντάς τον.

Ο λόγος και η σιωπή

Το ανέπλωτο και το ανέκφραστο, τα όρια της αναπαράστασης, τα όρια της γλώσσας που δοκιμάζονται λόγω της φρίκης του πολέμου, της Κατοχής και του Ολοκαυτώ-

ματος έχουν ιδιαίτερος συζητηθεί σε μελέτες, μαρτυρίες με το φορτίο της βιοματικής εμπειρίας να βαραίνει εξουθενωτικά. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η προμετωπίδα του βιβλίου που έχει ιδιαίτερος βαρύνουσα σημασία καθώς προέρχεται από τη μητέρα, Λιλή Αλκαλάι Μόλχο: «Αυτά δεν γράφονται. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να τα γράψει αυτά». Τα λόγια συνοδεύονται από την εξής σημείωση: «Λόγια της μητέρας μου Λιλής Αλκαλάι Μόλχο, το 1993».

Η σιωπή –και όχι μόνον η ατομική, αλλά και η συλλογική, η θεσμική–, όπως γνωρίζουμε, έχει πολλές όψεις και ακόμη περισσότερες λειτουργίες και δεν είναι πάντοτε χρυσός; μπορεί να είναι αδιαφορία, φόβος, συννενοχή, ιδιοτέλεια ή και ανάγκη για την προστασία του εαυτού και συνακόλουθη αδυναμία έκθεσης στη δημόσια σφαίρα. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης, όπως δείχνουν μελέτες και μαρτυρίες καθώς μάλιστα η σχετική βιβλιογραφία αυξάνει με γρήγορους ρυθμούς, πολλές από αυτές τις όψεις συναντούμε τόσο σε μικροκοσμούς όσο και σε θεσμικό συλλογικό επίπεδο. Αν το απόστημα της σιωπής σπάει μόνο τις τελευταίες δεκαετίες πρώτα με μελέτες (ειδικά από τη δεκαετία του 1990 κ.ε., για να αυξηθεί στη συνέχεια το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον και για τους τρόπους με τους οποίους η Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων εξαφανίστηκε μετρώοντας χιλιάδες νεκρούς) και αν η πόλη με βήματα δειλά και διστακτικά άρχισε να βρει τον βηματισμό και τον συντονισμό της, σε σχέση με τα δημόσια τοπία της θεσμικής μνήμης, τις τελετουργίες και τις εκδηλώσεις της, τις εκθέσεις στη δημόσια σφαίρα και να αγγίζει κακοφομισμένες πληγές και αποσιωπημένα τραύματα αναψηλαφώντας τα, η συνθήκη αυτή φέρνει στην επιφάνεια πολλές και σύνθετες διαστάσεις: Οι σιωπές λοιπόν της ιστορίας, η αμηχανία και η άγνοια των νεότερων, τα στοιχειωμένα φαντάσματα του παρελθόντος, ο ηρωισμός κάποιων που δεν εκπέδιωξαν να γίνουν ήρωες –άλλωστε με τον τρόπο του Σεφέρη *οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά*–, οι οποίοι με τη σειρά τους αναδεικνύουν εκ του αντιθέτου και τις μικρότητες όσων επέλεξαν τον δρόμο της σιωπής για να διασφαλίσουν τη δική τους μακαριότητα προφυλαγμένοι από το κακό, αρχίζουν να διαταράσσονται και να ξυπνούν από τη

Αργείο Αντωνία Μόλχο

Αύγουστος 2006. Ο συγγραφέας και η μητέρα του, λίγες βδομάδες πριν από το θάνατό της.

νοηθρότητα και τη λήθη τους. Η αναζωογόνηση όμως του ενδιαφέροντος και το σάλεμα της νοηθρής ρίζας θαμμένης στη γη από την ανοιξιάτικη βροχή δεν φέρνει μόνο ανθισμένες πασχαλιές αλλά και τη σκληρότητα του Απριλίου που ομίγει ανάμνηση και επιθυμία. Κι έτσι, μέσα από τη μεταφορά της φύσης, μπορεί να συνυπάρξει η οδύνη μαζί με την ομορφιά.

Με τους τρόπους λοιπόν της μεταφοράς και της αλληγορίας, οι ελιωτικοί στίχοι από την *Άγονη γη* (μτφρ. Χάρης Βλαβιανός, Πατάκη, Αθήνα 2020) που τίθενται ως μότο στον «Πρόλογο» τον υπογεγραμμένο από την Katy Fleming, φωτίζονται μ' ένα διαφορετικό φως και μπορούν να αποκτήσουν και άλλες σημασίες:

*Ο Απρίλιος είναι ο σκληρότερος
μήνας, γεννά
πασχαλιές μέσ' απ' τη
νεκρή γη, σμίγει
ανάμνηση και επιθυμία, ανασαλεύει
νοηθρές ρίζες με ανοιξιάτικη βροχή.
Ο χειμώνας μάς κράτησε
ζεστούς, σκέπασε
τη γη με το χιόνι της λήθης, έθρεψε
μια μικρή ζωή με ξερούς βολβούς.*

Η μνήμη και η ιστορία

Κατά πόσο μπορούμε να διεδικήσουμε με επάρκεια και ασφάλεια την ιδιοκτησία της μνήμης μας; Πώς περιφράσσεται (αν μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο) ή και πώς συνυπάρχει η ατομικότητα με τη συλλογικότητα και τη θεσμικότητα; Πώς μπορούμε να ενθσομε τα σπασμένα της ζωής (και μάλιστα μιας τέτοιας σπασμένης ζωής από σπίτι σε σπίτι, από πόλη σε πόλη) και να γεφυρώσουμε τις ρήξεις και τις σπινθίρες; Ποια είναι τα όρια στις σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες και τους Εβραίους εκεί γύρω στο 1940 στη Θεσσαλονίκη αλλά και γενικότερα σε όλη την ελληνική επικράτεια; Πώς και σε ποιο βαθμό Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι βοήθησαν ή ενθάρρυναν τους ναζί στο σχέδιο εξόντωσης των Εβραίων; Πώς μια ολόκληρη πόλη κατάρφερε, να βυθίσει στη λήθη και στη λησμονιά τη μνήμη χιλιάδων Εβραίων και να μετατρέψει την πόλη σε μια πόλη φαντασμάτων, να σκορπίσει τις πλάκες του εβραϊκού νεκροταφείου και να απλώσει το πυκνό πέπλο της

αδιαφορίας και της σιωπής; Τα ερωτήματα αυτά επανέρχονται στο βιβλίο διατυπωμένα από διαφορετικές αφηγήσεις. Ο Μόλχο με πολλούς τρόπους, άλλοτε ρητούς, άλλοτε άρητους και άλλοτε υπόρητους, θέτει συνεχώς τέτοια ζητήματα. Όχι όμως με τον ξύλινο αυχμηρό λόγο μιας θεωρητικής κατασκευής –που έτσι κι αλλιώς θα παρέμενε ένα ξένο πλαδαρό σώμα στην ύφανση του βιβλίου– αλλά διηθημένα και φιλτραρισμένα μέσα από ένα προσωπικό βίωμα, μια προσωπική σκέψη μ' έναν διαρκή αναστοχασμό, επιχειρώντας με νηφάλιους τρόπους απολογισμούς ζωής. Πώς θυμόμαστε και ανασύρουμε μνήμες και πώς συνδυάζεται η μνήμη με τη γραφή; Πώς διαχειρίζεται κανείς επώδυνες μνήμες και πώς μπορεί να συμφιλιωθεί (αν γίνεται αυτό), αν μπορεί να συμφιλιωθεί με τη μνήμη του Ολοκαυτώματος; «Όλα όσα κάναμε μετά τον πόλεμο», γράφει ο Μόλχο. «οι γονείς μου, η αδελφή μου κι εγώ δεν ήταν παρά μια προσπάθεια –ανεπιτυχής, όπως αποδεικνύεται– να συμβιβαστούμε με τη μνήμη του Ολοκαυτώματος και τις επιπτώσεις που αυτό είχε στη ζωή μας. Δεν υπήρξε ποτέ επιστροφή μόνο η αργή εκδίπλωση των συνεπειών του πολέμου, κάτι που κράτησε δεκαετίες ολόκληρες, μέχρι τον θάνατο των γονιών μου και τα δικά μου γηρατεία». Αν η επιστροφή λοιπόν σε μια προπολεμική *κανονικότητα* είναι ανέφικτη, η πόλη των φαντασμάτων εξακολουθεί να στοιχειώνει το σώμα της πόλης. Σημειώνεται ότι ως τέτοια δεν προσδιορίζεται η πόλη μόνο στον τίτλο του γνωστού βιβλίου του Μαζάουερ αλλά έτσι χαρακτηρίζεται και από τη μητέρα του Μόλχο σε απευθύνσεις του λόγου της ανοίγοντας ταυτοχρόνως δόδους για επικοινωνίες ανάμεσα σε ζωντανούς και νεκρούς. Θα μπορούσε κανείς στο σημείο αυτό, μεταξύ άλλων, να ανακαλέσει την κατηγορηματική διαβεβαίωση της κυρά-Λένης από τη *Νυχτερίδα* (1965) των *Ακυβέρνητων πολιτειών* του Στρατή Τσίρκα:

– Ωχι! Έκανε ο Γαρέλας, ωχι! Πάψτε, να χαρέτε, η καρδιά μου δεν αντέχει πια. Ελάτε να μετρήσουμε τους ζωντανούς, να δούμε τι θα κάνουμε από δω και πέρα.
– Ποιους ζωντανούς, μωρέ!

Χτύπησε την παλάμη της η γριά στο τραπέζι. Έχει πιο ζωντανούς από τους αποθαμένους μας;²

Σπάζοντας λοιπόν τη λήθη μέσω της γραφής ο συγγραφέας μοιάζει να στοιχίζεται και να συντονίζεται με τον τρόπο βιβλίων που προήλθαν από ανθρώπους οι οποίοι έζησαν εμπειρίες της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου και φυσικά του Ολοκαυτώματος. Ας μην ξεχνάμε ωστόσο ότι ο χώρος της λογοτεχνίας, πολύ πιο γρήγορα και πολύ πιο εύφορα, σε σχέση λ.χ. με την ιστοριογραφία, φάνηκε περισσότερο δεκτικός να δεχθεί την εξομολόγηση, τη μαρτυρία, αλλά και να προσφέρει ενδεχομένως την παρηγορητική λειτουργία της γραφής στην επώδυνη ενίοτε και αγωνιώδη αναζήτηση για τη συγκρότηση της ταυτότητας μετά. Το βιβλίο κινείται και καταφέρνει εκείνη την εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην αυτοβιογραφία, το χρονικό, τη μαρτυρία, το απομνημόνευμα και μάλιστα με όλες τις αρετές της λογοτεχνικότητας που προσδίδουν σε τέτοια κείμενα την ποιότητα της ρέουσας γραφής, μακριά από την ακαμψία και τα αυστηρά θεωρητικά σχήματα με την αναπαράσταση «ζωντανών» χαρακτήρων, τη συγκρότηση πλοκής, τη διαίγεια και την ευκρίνεια των χώρων και των χρόνων, την αποτύπωση πολύπλοκων και πολυσύνθετων (κοινωνικά κατασκευασμένων) συναισθημάτων – πολύτιμων δίδων ανάμεσα στα διωγμένα άτομα και στον κοινωνικό περίγυρό τους. Οι διαφορετικές ταχύτητες του χρόνου άλλοτε πιο γρήγορες και άλλοτε πιο αργές και παγωμένες, οι δύσκολες και ταραγμένες μνήμες, διαμεσολαβημένες ή ευθείες, υφαινόνται σ' ένα ενιαίο αφήγημα επιχειρώντας ίσως να ξαναγραφεί η ζωή με τον τρόπο του Paul de Man (το κείμενο παράγει τη ζωή!).

Ζώνες περιφρούρησης

Στον ζόφο της δίωξης, του φόβου και της διαρκούς ανασφάλειας ο Μόλχο ορίζει μια επικράτεια που δίνει το όνομά της και στον τίτλο του βιβλίου. Δεν είναι μόνο οι γονείς που προσπάτησαν με αδιανόητες (όπως φαντάζουν στα μάτια του αφηγητή σε μεταγενέστερους χρόνους) κινήσεις στους παραγμένους καιρούς να σώσουν τον μικρό. Ο Μόλχο αποδίδει όλα τα οφειλόμενα σε απλούς, καθημερινούς, αφανείς ανθρώπους που με κίνδυ-

Η αστυνομική ταυτότητα του συγγραφέα, τα μεταπολεμικά χρόνια – εκδόθηκε το 1955.

νο της ζωής τους δημιούργησαν μικρούς και μεγάλους κύκλους προστασίας. Αυτοί είναι οι κάτοικοι της Κοινοτοπίας του Καλού!

Οι δύο Γερμανοί αξιωματικοί που κατέλυσαν στο εβραϊκό σπίτι και απομακρύνονταν από το γερμανικό στερεότυπο, ο Αρμένιος γιατρός που μάζεψε το πεταμένο χαρτόκουτο με τις φωτογραφίες, η ηλικιωμένη γυναίκα προστάτιδα της γιαγιάς Φλώρας, καλοπροαίρετοι αγρότες στην πορεία προς τη Λάρισσα, ο μηχανοδηγός του τρένου προς την Αθήνα, ο άνδρας που περιμάζεψε την οικογένεια στην ασφάλεια του σπιτιού του στα Δεκεμβριανά αποτελούν μερικά χαρακτηριστικά θαρραλέα παραδείγματα, τα οποία από τύχη αγαθή στέκονται απέναντι στους εξολοθρευτές κι εξασφαλίζουν την επιβίωση της οικογένειας. Στο ζήτημα αυτό ο Μόλχο επιμένει και, παρά το στρατηγικό σχέδιο εξολόθρευσης, στην περίπτωση του, η επιβίωση του μικρού οφείλεται σε μια σειρά από συμπτώσεις, σε μια «καλή ζαριά». Μάλιστα, διόλου τυχαία, ο Μόλχο, διακεκριμένος ερευνητής και δάσκαλος στο Brown University αλλά και στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο στη Φλωρεντία, ανακαλεί τη σκέψη ενός Φλωρεντινού ιστορικού των αρχών του 16ου αιώνα, του Φραντσέσκο Γκουιτσαρντίνι, ο οποίος αναγνωρίζει την επιμονή και την αναγκαιότητα των συμπτώ-

σεων στην πορεία ενός ανθρώπου από τη βρεφική έως τη γεροντική ηλικία:

Ο Φραντσέσκο Γκουιτσαρντίνι, ένας Φλωρεντινός ιστορικός των αρχών του δέκατου έκτου αιώνα, η σκέψη του οποίου με συνάρπασε από την πρώτη στιγμή που διάβασα τα κείμενά του την άνοιξη του 1963, έγραψε ότι χρειάζεται ένα θαύμα για να φτάσει ένα μωρό στην ηλικία του γήρατος, μιας και τόσο πολλά μπορεί να πάνε στραβά στην πορεία. Αναρωτιέμαι τι θα έλεγε για τις περιπέτειες και την επιβίωσή μου κατά τα φοβερά χρόνια της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα. (315)

Καθώς μεσολαβούν πλέον οκτώ ολόκληρες δεκαετίες από τα γεγονότα έως την καταγραφή τους, ο Μόλχο σ' ένα επιλογικό κείμενο, με τίτλο «Μετά το τέλος», καταθέτει τη συνειδητοποίηση για την πορεία του βίου όχι μόνο του δικού του και των επγόνων του αλλά και της ίδιας της γραφής. Δεν παραλείπει επιπλέον και σ' αυτή την ύστατη ώρα του απολογισμού να σημειώσει την απομάκρυνσή του από τις εμπειρίες του θυμού –μεγάλη κατάκτηση, θεωρώ, εφόσον απώλειες τόσο ψυχικών / συναισθηματικών όσο και υλικών αγαθών μπορούν εύκολα να γλιστρήσουν σε εξάρσεις– αλλά και, για μια ακόμη φορά, όπως άλ-

λωστε έπραξε και στην πορεία όλου του βιβλίου, να τονίσει το πολυσύνθετο και καλειδοσκοπικό των πραγμάτων, των αναμνήσεων, των φωτοσκιάσεων, των διακυμάνσεων αλλά και τις πολλαπλές λειτουργίες και σημάνσεις των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα σε εβραίους και χριστιανούς: άλλοτε έντονες και αδιαπέραστες και άλλοτε πιο θολές έως και αδιόρατες.

Τέλος, συναιρώντας ίσως τη γραφή και τη ζωή, ο συγγραφέας διευρύνει τις ασπίδες προστασίας ή τις «υγειονομικές ζώνες». Αν στα χρόνια του πολέμου και της Κατοχής βρέθηκαν άνθρωποι που προστάτευσαν από τις παγίδες τον μικρό και τους γονείς του, κατά τον ίδιο τρόπο οι φίλοι στον δρόμο της γραφής που περνούσε αναγκαστικά μέσα από δύσβατα μονοπάτια και ψηλαφούσε μνήμες ταραγμένων εποχών πρόσφεραν δώρα της φιλίας, της αγάπης και του καθοδηγητικού μίτου ώστε να λάμψει στο τέλος της διαδρομής το απόσπασμα του βιβλίου. ■

1. Με μεταγενέστερες προσθήκες και αλλαγές, το παρόν κείμενο διαβάστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου στην 19η Διεθνή Έκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης στις 7 Μαΐου 2023.

2. Στρατής Τσίρκας, «Επίλογος» *Νεωτερίδα*, Αθήνα, Κέδρος, 322005, φιλολ. επιμ., σημειώσεις-σχόλια: Χρύσα Προκοπάκη, σ. 439-440.